

ния по наследственной трансмиссии, определение круга лиц. Выясняются спорные вопросы, определяются ошибки и даются рекомендации по их устранению.

Ключевые слова: наследственная трансмиссия, трансмиссар, трансмитент, наследственные правоотношения, срок принятия наследства, наследование по закону, наследование по завещанию.

Summary

The article deals with features of hereditary transmission, analyze legislation and some issues regarding the features of law enforcement. Object of research is the general theoretical aspects of succession by hereditary transmission, identify the persons. From yasovuyutsya controversial issues, errors are defined and recommendations for their elimination.

Key words: hereditary transmission, transmissar, transmitent, inheritance relations, the term inheritance, inheritance by the law of inheritance by will.

Отримано 10.12.2010

Я. В. КОВАЛЬЧУК

Ярослав Вадимович Ковальчук, аспірант Інституту політології і права Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова

ДОКТРИНАЛЬНІ АСПЕКТИ НАЙМЕНУВАННЯ ФІЗИЧНИХ ОСІБ, ЯКІ ВОЛОДІЮТЬ ПРАВОМ НА ОBOB'ЯЗКOVУ ЧАСТКУ В СПАДЩИНІ

Спадкове право – це одна з визначних підгалузей вітчизняної системи права. Його норми є невід'ємною складовою частиною життя кожної людини.

Свобода заповіту, будучи за своєю юридичною природою одним з головних принципів спадкового права, акумулює в собі чимало різних правомочностей, якими тестаментоздатний спадкодавець може скористатися, розпоряджаючись власною спадковою масою на випадок невідворотного настання своєї смерті. Зокрема, чинним законодавством нашої держави заповідачу надається право передавати у спадок майно, власником якого він є, тим або іншим учасникам цивільно-правових відносин, зокрема, фізичним особам, що не перебувають з ним в яких-небудь кровних і/або сімейних зв'язках¹.

Обсягу зазначеного принципу не притаманна повна всездозволеність, оскільки приписи Цивільного кодексу України, який набрав чинності 1 січня 2004 р. (далі – ЦК України) передбачають своєрідні механізми, які обмежують тестаментоздатного спадкодавця у праві визначати юридичну долю власної спадщини у разі смерті. Іншими словами, власник спадкового майна, складаючи свій заповіт, не може відсторонити від участі в процесі спадкування спадкоємців за законом, які належать до складу малозабезпечених верств нашого демократичного суспільства².

Обмеження дії принципу свободи заповіту включає в себе дуже велику кількість проблемних аспектів. Одним з них є з'ясування найменування фізичних осіб, за якими закріплюється право на обов'язкову частку в спадщині.

Юридична література містить багато різних наукових праць, зміст яких прямо або опосередковано стосується належного вирішення зазначеної проблеми. Авторами таких досліджень є провідні вітчизняні та зарубіжні вчені-цивілісти, до складу яких зокрема належать: В. Аврамченко, Б. Антімонов, М. Барщевський, В. Бондарев, Ю. Брукацький, В. Васильченко, А. Гніздєлова, Л. Гершонова, В. Дроніков, Г. Жаркова, І. Жилінкова, Ю. Заїка, О. Зайцев, В. Інцас, О. Іоффе, А. Костичева, В. Макарчук, А. Маковський, Р. Мусаєв, С. Набієв, П. Нікітюк, І. Покровський, З. Ромовська, Є. Рябоконт, В. Серебровський, Я. Турлуковський, А. Файнштейн, Т. Фадєєва, Є. Фурса, Б. Черепакін, Т. Чепіга, А. Шамрук, О. Шевченко та інші дослідники проблемних аспектів інституту спадкування.

Деякі з вищезазначених праць були написані ще за часів існування СРСР. Але завдяки широкому аналізу, а також високому ступеню наукових результатів, вони залишаються вельми актуальними і нині.

Правильне вирішення проблеми, яка є предметом даного наукового дослідження, сприятиме не тільки остаточній ліквідації деяких з головних суперечностей, на які багата доктрина спадкового права, а й ефективного застосуванню на практиці норм, що входять до системи цієї підгалузі. Зокрема, встановивши назву фізичних осіб, які є носіями права, на обов'язкову частку в спадковій масі, можна вести мову про коло зазначених спадкоємців; розміри спадкових часток, власниками яких вони можуть стати; а також деякі інші важливі питання.

Сьогодні в юридичній літературі відсутній єдиний підхід до встановлення назви спадкоємців, перелік яких передбачено приписами ч. 1 ст. 1241 ЦК України. Це явище має своє обґрунтовуюче пояснення.

Усіх дослідників інституту спадкування за заповітом залежно від їхнього ставлення до найменування фізичних осіб, які мають право на обов'язкову частку в спадщині, умовно можна розподілити на дві великі групи.

До складу першої групи належать вчені-цивілісти, які переконані, що фізичні особи, на яких не поширюється дія принципу свободи заповіту, називаються «необхідними», чи «обов'язковими» спадкоємцями. Нижче наведено наукові погляди фахівців зі спадкового права.

Як стверджує Ю. Заїка, фізичних осіб, які незалежно від змісту складеного тестаментоздатним спадкодавцем заповіту і думки інших потенційних спадкоємців, володіють правом на обов'язкову частку в спадковій масі, можна іменувати «необхідними», або «обов'язковими» спадкоємцями. Свою думку цей вчений обґрунтовує судженнями, що наведено нижче.

У доктрині спадкового права терміни «необхідні спадкоємці» і «обов'язкові спадкоємці» введено з певною метою. Зміст останньої полягає в додатковій гарантії отримання фізичними особами, що є непрацездатними за віком і/або за станом здоров'я, достатнього матеріального утримання від заповідача, з якими він перебуває в найближчих кровних і/чи сімейних зв'язках³.

Погляди Ю. Заїки стосовно встановлення назви зазначених фізичних осіб у своїх наукових працях обстоюють Б. Антімонов і К. Граве⁴, М. Барщевський⁵, В. Васильченко⁶, В. Дроніков⁷, Г. Жаркова⁸, О. Зайцев⁹, В. Інцас¹⁰, О. Іоффе¹¹, Кропачева¹², В. Макаруч¹³, А. Маковський¹⁴, О. Мананніков¹⁵, С. Набієв¹⁶, П. Нікітюк¹⁷, І. Покровський¹⁸, Є. Рябоконт¹⁹, Я. Турлуковський²⁰, Т. Фадеєва²¹, Т. Чуйкова²², а також дуже багато інших дослідників проблемних аспектів інституту спадкування.

Склад другої групи утворюють вчені-цивілісти, які вважають, що фізичних осіб, які залишилися поза сферою впливу дії принципу свободи заповіту, не можна іменувати «необхідними» або «обов'язковими» спадкоємцями. Далі розглянуто наукові погляди вказаних фахівців зі спадкового права.

З. Ромовська, займаючись ґрунтовним дослідженням основоположних аспектів права на обов'язкову частку в спадщині, вважає, що терміни «необхідні спадкоємці» та «обов'язкові спадкоємці», будучи не дуже точними, характеризуються певною умовністю. Свою думку вона доводить за допомогою таких прикладів.

Непрацездатна мати заповідача є «обов'язковим» спадкоємцем не тому, що вона зобов'язана брати участь у процесі розподілу спадщини або вважається завжди такою, яка прийняла її, а тільки тому, що право цієї фізичної особи на прийняття спадкової маси є безумовним. Але і дана ознака не є абсолютною, оскільки «обов'язковий» спадкоємець, який, наприклад, спробував посягнути на життя тестаментоздатного спадкодавця, неодмінно буде усунений від участі в спадкуванні наявного майна померлого власника.

Непрацездатний батько тестаментоздатного спадкодавця може відмовитися від набуття у власність обов'язкової частки в спадщині. Отже, зазначений учасник цивільно-правових відносин ні за яких життєвих обставин не може називатися «обов'язковим» спадкоємцем²³.

Крім того, Л. Гнізделова²⁴, М. Панченко²⁵, В. Серебровський²⁶, Є. Фурса²⁷, А. Шамрук²⁸ і незначна кількість інших дослідників у своїх наукових розвідках також не називають «необхідними», або «обов'язковими» спадкоємцями фізичних осіб, які володіють правом на обов'язкову частку в спадщині.

На наше переконання, вищезазначених учасників цивільно-правових відносин можна іменувати «необхідними» або «обов'язковими» спадкоємцями за допомогою таких обґрунтованих суджень.

По-перше, під час розподілу передбаченої змістом заповіту обсягу спадкової маси в обов'язковому порядку необхідно враховувати права фізичних осіб, за якими незалежно від змісту даного правочину приписаними ЦК України гарантується право на певну частку в ній. В іншому випадку розглянуте спадкування не ґрунтуватиметься на приписах чинного законодавства і загальноновизнаних у нашому демократичному суспільстві моральних нормах. Такий юридичний факт неодмінно призведе до втрати цим розподілом спадщини легітимності. Іншими словами, заповіт, який складено тестаментоздатним спадкодавцем, на підставі позовної заяви зацікавленого учасника цивільно-правових відносин, рішенням суду повністю чи частково буде визнаний недійсним. А це в свою чергу сприятиме тому, що неохоплений змістом зазначеного правочину обсяг спадщини розподілятиметься між представниками відповідної черги спадкоємців за законом тільки на підставі приписів, які містяться в ЦК України.

По-друге, як відомо, лише свавілля характеризується повною безмежністю. Зміст розпорядження, яке було зроблене заповідачем на випадок невідворотного настання своєї смерті, ні за яких життєвих обставин не має стати винятком з вищенаведеного правила. Тому передбачене абз. 1 ч. 1 ст. 1241 ЦК України право спадкоємців за законом на частину спадкового майна, на яку не поширюється дія принципу свободи заповіту, за умови їхньої згоди на участь у спадкуванні, обов'язково має обмежувати заповідальну волю тестаментоздатного спадкодавця, а також спрямовувати її в русло добропорядності, справедливості та розумності. Вищезазначений юридичний факт призведе до настання своєрідного компромісу. Іншими словами, участь у процесі спадкування матимуть можливість взяти не тільки учасники цивільно-правових відносин, яким тестаментоздатний спадкодавець заповів ту або іншу частину власної спадщини, а й непрацездатні представники першої черги спадкоємців за законом, яких він відсторонив від участі в її прийнятті або передав їм у власність спадкові частки, розміри яких менші від розміру їхніх обов'язкових часток.

Таким чином, з усього вищесказаного можна зробити такі висновки:

1. Свобода заповіту за своєю юридичною природою є одним з головних принципів вітчизняного спадкового права.

2. Тестаментоздатний спадкодавець має право заповісти власну спадщину будь-яким учасникам цивільно-правових відносин.

3. Зміст приписів цивільного законодавства України передбачає відповідні механізми обмеження дії принципу свободи заповіту на користь найменш соціально забезпечених верств вітчизняного суспільства.

4. В юридичній літературі відсутня єдина точка зору стосовно з'ясування назви фізичних осіб, які мають право на обов'язкову частку в спадщині, оскільки одні вчені-цивілісти називають так суб'єктів спадкування «необхідними», чи «обов'язковими» спадкоємцями, а інші – ні.

5. Як стверджує автор зазначеного наукового дослідження, фізичних осіб, на яких не поширюється дія принципу свободи заповіту, можна іменувати «необхідними» або «обов'язковими» спадкоємцями.

¹ Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40 – 44. – С. 356.

² Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар. Вид. 4-е, перероб. і доповн. – Х.: ТОВ «Одіссей», 2008. – С. 1141–1142.

³ Заїка Ю. О. Спадкове право в Україні: Становлення і розвиток: Монографія, 2-ге вид. – К.: КНТ, 2007. – С. 196.

⁴ Антимонов Б. С., Граве К. А. Советское наследственное право. – М.: Госюриздат, 1953. – С. 161.

⁵ Бариевский М. Ю. Правовое регулирование наследования по завещанию в СССР // Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. / ИГПАН СССР. – М., 1984. – С. 16.

⁶ Васильченко В. Спадкування права на обов'язкову частку за новим цивільним законодавством: доктринальні проблеми // Право України. – 2003. – № 10. – С. 121.

⁷ Дрониов В. К. Наследственное право Украинской ССР. – К.: Вища шк., 1974. – С. 74.

⁸ Жаркова Г. И. Обязательная доля в наследстве в свете нового законодательства // Нотариус. – 2004. – № 2. – С. 25.

⁹ Зайцев О. Л. Право спадкування землі в Україні: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 // Університет внутрішніх справ. – Х., 2000. – С. 99.

¹⁰ Инцас В. Л. Наследование как особый вид правопреемства в советском гражданском праве: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. // Ленингр. Гос. ун-т им. А. А. Жданова – Ленинград, 1973. – С. 9–10.

¹¹ Иоффе О. С. Советское гражданское право. Курс лекций. В 3 ч. – Л.: Издательство ЛГУ. – Ч. 3. Правоотношения, связанные с продуктами творческой деятельности. Семейное право. Наследственное право. – 1965. – С. 315.

¹² Кропачева Ю. Г. Необходимые наследники // Вестник Томского государственного университета. – 2010. – № 332. – С. 107.

¹³ Макаруч В. С. Римське приватне право: Навчальний посібник. – К.: Атіка, 2007. – С. 241.

¹⁴ Маковский А. Наследование по закону: реальность и перспектива. – Закон. – 2001. – № 4. – С. 18.

¹⁵ Манаников О. В. Наследственное право России. Учебное пособие. – М.: Издательско-торговая корпорация Дашков и К., 2004. – С. 177–178.

¹⁶ Набиев С. Р. Обязательная доля в наследстве особенности её применения при наследовании авторских прав: Монография. – М.: РГИИС, 2009. – С. 37–38.

¹⁷ Никитюк П. С. Наследственное право и наследственный процесс. – Кишинёв: Штица, 1973. – С. 151 – 152.

¹⁸ Покровский И. А. История римского права. – Мн.: Харвест, 2002. – С. 483.

¹⁹ Спадкове право: навч. посіб. / Ю. О. Заїка, Є. О. Рябоконт. – К.: Юрінком Інтер, 2009. – С. 104.

²⁰ Турлуковський Я. Правова регламентація інституту обов'язкової частки в спадщині // Право України. – 2004. – № 2. – С. 120.

²¹ Фаддеева Т. А. Необходимые наследники и их обязательная доля в наследстве // Вестник Ленингр. ун-та. – 1976. – № 17. – С. 117–118.

²² Чуйкова В. Ю. Правові питання спадкування за заповітом: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 // Нац. юрид. академія України ім. Я. Мудрого. – Х., 1999. – С. 11.

²³ Ромовська З. В. Українське цивільне право. Спадкове право: Підручник. – К.: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. – С. 112.

²⁴ Гнезділова Л. Спадкування обов'язкової частки: деякі питання // Право України. – 2003. – № 2. – С. 71.

²⁵ Панченко М. І. Цивільне право України: Навч. посіб. – 2-ге вид., стер. – К.: Знання, 2006. – С. 531.

²⁶ Серебровский В. И. Избранные труды по наследственному и страховому праву (В серии «Классика российской цивилистики»). – М., 1997. – С. 143.

²⁷ Фурса С. Особливості спадкування за правом на обов'язкову частку в спадщині // Право України. – 2001. – № 1. – С. 88–89.

²⁸ Шамрук А. Соотношение положений об обязательной доле наследства в российском и украинском законодательствах // Учёные записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки». Том 21 (60). – № 2. – 2008. – С. 384–385.

Резюме

У даному дослідженні з'ясовано найменування фізичних осіб, які незалежно від змісту заповіту, володіють правом на обов'язкову частку в спадщині. Зокрема, автор, аналізуючи погляди вчених-цивілістів на зазначену проблему, розділяє точку зору тих науковців, які стверджують, що вказаних учасників процесу спадкування можна називати «необхідними» або «обов'язковими» спадкоємцями.

Ключові слова: заповіт, заповідач, «необхідний» спадкоємець, обов'язкова частка в спадщині, свобода заповіту, спадкове право, спадкування, спадщина.

Резюме

В данном исследовании выясняется наименование физических лиц, которые владеют правом на обязательную долю в наследстве. В частности автор, анализируя взгляды учёных-цивилистов на указанную проблему, разделяет точку зрения тех учё-

ных, которые утверждают, что таких участников процесса наследования можно называть «необходимыми», или «обязательными» наследниками.

Ключевые слова: завещание, завещатель, наследование, наследственное право, наследство, необходимый наследник, обязательная доля в наследстве, свобода завещания.

Summary

Elucidation of name of physical persons are examined in this research, what regardless of maintenance of testament own a right on obligatory part in an inheritance. In particular, an author, examining the looks of scientists-civilists to the noted problem, divides the point of view of those research workers, which assert that the indicated participants of process of inheritance can be named necessary or heirs.

Key words: freedom of testament, heritage, inheritance, inheritance law, natural portion of the inheritance, necessary heir, testament, testator.

Отримано 19.01.2011

О. О. КУЛЬЧІЙ

Олег Александрович Кульчий, здобувач Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

ДОГОВІР НА КОРИСТЬ ТРЕТІХ ОСІБ У ПРАВОВІДНОСИНАХ ОБОВ'ЯЗКОВОГО СТРАХУВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ АВТОВЛАСНИКІВ

Стаття 3 Закону України (далі – ЗУ) «Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів» (далі – ОСЦПВВНТЗ) вказує, що означений вид страхування «здійснюється з метою забезпечення відшкодування шкоди, заподіяної життю, здоров'ю та/або майну потерпілих внаслідок дорожньо-транспортної пригоди та захисту майнових інтересів страхувальників»¹. Відтак договір ОСЦПВВНТЗ відносять до договорів на користь третіх осіб, що породжує дискусію у наукових колах. Певні труднощі, зокрема, викликає той факт, що у правовідносинах присутні декілька категорій третіх осіб.

Правовій конструкції договору на користь третіх осіб приділяли увагу чимало дослідників, однак лише небагато з них робили його основним предметом свого дослідження: А. Нолькен, Н. С. Ковалевська, Х. Верхаген, Д. Іббетсон² та ін. Частіше окресленій проблемі приділялася увага в контексті дослідження цивільного договору загалом або окремих видів договорів (зокрема – страхових): В. Ю. Абрамов, М. І. Брагінський, В. В. Вітрянський, Л. А. Лунц, І. Б. Новицькій, Р. Саватьє, Ю. Б. Фогельсон та інші³. Однак в українській цивілістиці відсутні комплексні дослідження цієї договірної конструкції. Відсутні також дослідження договору ОСЦПВВНТЗ як договору на користь третіх осіб, хоча йому притаманні особливості, які потребують пильної уваги дослідників.

Незважаючи на тривалу історію вивчення, чимало проблем досліджуваної категорії договорів стосовно ОСЦПВВНТЗ залишаються суперечливими чи малодослідженими. До них слід віднести такі питання: якою є правова конструкція договору на користь третіх осіб, кого слід вважати вигодонабувачем із третіх осіб щодо даного договору (з позицій теорії), чи може існувати страхування відповідальності осіб, у страхуванні яких страхувальник не має страхового інтересу, який характер правовідносин між страхувальником, вигодонабувачем та страховиком після настання страхового випадку? Відповідь на окреслені проблеми є завданням роботи.

Теорія договору на користь третіх осіб склалася у майже завершеному вигляді у Німеччині в останній чверті ХІХ ст. Російський цивіліст А. Нолькен так підсумував результати дискусій з приводу його визначення: «...під договорами на користь третіх осіб маються на увазі договори, в силу яких один із контрагентів (промісар) зобов'язує іншого (промітента) до вчинення обумовленого у договорі виконання не для себе, а третій особі, причому остання, хоча й не бере ані в договорі, ані в його укладанні жодної участі ні прямо, ні опосередковано, отримує самостійне право вимагати виконання договору, що був укладений між контрагентами»⁴.

В Україні досліджувана договірна конструкція базується на ст. 636 ЦК, яка визначає договір на користь третьої особи таким, «в якому боржник зобов'язаний виконати свій обов'язок на користь третьої особи, яка встановлена або не встановлена у договорі». Ця ж стаття встановлює основні ознаки такого договору: третя особа наділяється правом вимоги виконання (поряд із особою, яка уклала договір); з моменту вираження третьою особою наміру скористатися своїм правом, сторони не можуть розірвати або змінити договір без її згоди; якщо третя особа відмовилася від права, наданого їй на підставі договору, сторона, яка уклала договір на користь третьої особи, може сама скористатися цим правом, якщо інше не впливає із суті договору. До-